

**ՔՐԵԱԿԱՆ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՄԵՋ**

Ցեղասպանության իրականացման համար անհրաժեշտ պայման է հասարակության լայն շերտերի ներգրավվածությունը, մասնակցությունը զանգվածային սպանություններին¹: Այս պարագայում հատկապես մեծ «արժեք» են ձեռք բերում այն մարդիկ, ովքեր ընդունակ են առավել սառնասիրտ ու արդյունավետ սպանել իրենց նմանին: Դրանով է նաև բացատրվում պետական իշխանությամբ օժտված ե «օրինականացված» բռնություն կիրառելու իրավունք ունեցող ժանդարմների, զինվորների մեծ ներգրավումը ոճրագործություններին: Բացի այդ, սպանությունների գործընթացի մեջ ներքաշվել են նաև այլ մասնագիտությունների ե զբաղմունքի տեր մարդիկ, որոնց հարմար են գտել այս գործառույթն իրականացնելու համար: Օրինակ, արաբ ականատես Ֆայեզ ալ-Ղուսեյեր պատմում է, որ իշխանությունները վարձում էին նույնիսկ մսագործների, ովքեր մարդասպանի արհեստի համար ստանում էին օրական 1 ֆունտ վարձավճար²:

Հայոց ցեղասպանության դեպքում «սպանդի ինդուստրիայում» օգտագործվեցին նույնիսկ հասարակության հակասոցիալական, մարգինալ շերտերը: «Ցեղասպանությունների և մարդկության դեմ իրագործված հանցագործությունների հանրագիտարանը» արձանագրում է, որ ցեղասպանությունների շարքում Հայոց ցեղասպանությունն աչքի է ընկնում սպանություններ ե բռնություններ

¹ Ցեղասպանությունների ընթացքում զանգվածային մասնակցության մասին մանրամասն տե՛ս՝ Waller James E., *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*, Oxford University Press, USA, 2 edition, March 22, 2007.

² Faiez el Ghocéin, *Témoignage d'un Arabe musulman sur l'Innocence et le massacre des Arméniens*. Trad. de l'arabe par A. El-G, Bombay, 1917, p. 3-4, 20-22, 39-44, ըստ ու «Тенюцид армян в Османской империи», под. ред. М. Г. Нерсисяна, М., 1982, с. 404.

իրականացնելու համար բանտերից ազատ արձակված քրեական ծանր հանցագործների հավաքագրմամբ և օգտագործմամբ³։ Մույն հոդվածը ներկայացնում է Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեջ հենց այդ խմբի մասնակցության խնդիրը։

Բանտերից ազատ արձակված քրեական հանցագործների ներգրավվածությունը Հայոց ցեղասպանության մեջ արտահայտվում էր երկու ձևով՝ անհատական մասնակցությամբ և Հատուկ կազմակերպության մեջ ներգրավումով։

Հայոց ցեղասպանության վերապրողները, օտարերկրյա դիվանագետները և ականատեսները բազմաթիվ վկայություններ են թողել այն մասին, թե ինչպես էին բանտերից ազատ արձակում քրեական հանցագործներին՝ հայերին կոտորելու և կոտանքների ենթարկելու նպատակով⁴։

1915 թ. հոկտեմբերին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Ջավեն Եղիայան Պաղտատցին նամակում Պողոս Նուբար փաշային նկարագրում է դեռ ապրիլին սկսված մեկ միլիոն հայերի տեղահանությունը. «Ամեն ինչ սկսվեց բոլոր գյուղերի ու քաղաքների բնակչության զինաթափումից։ Այս նպատակի համար օգտագործվեցին ժանդարմները և բանտերից արձակված հանցագործները։ Զինաթափման պատրվակով նրանք սպանություններ էին իրականացնում և մարդկանց ենթարկում հրեշավոր տանջանքների»⁵։

Նույն տեղեկությունը հաստատում է ամերիկյան միսիոներ Վ. Ջեքսը. «Երբ ես մեկնում էի Կ. Պոլսից հայկական ջարդերն արդեն սկսվել էին։ Հայերի տեղահանության դժոխային ծրագիրը իրականացվում էր համակարգված սարսափելի մեթոդներով։ Նախ և առաջ, ամենուրեք՝ քաղաքներում ու գյուղերում, հայ բնակչությունը

³ Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity, MacMillan Library Reference; October 29, 2004, p. 791.

⁴ Պետք է նշել, որ հանցագործների օգտագործումն ընդունված պրակտիկա էր Օսմանյան կայսրության պատմության համար։ Այն որոշ չափով իրականացվել է նաև աբդուլհամիդյան ջարդերի շրջանում։ Օրինակ, 1895 թ. նոյեմբերի 4-9 տեղի ունեցած Մալաթիայի հայերի կոտորածին մեծապես մասնակցեցին նախօրոք բանտերից ազատ արձակված հանցագործները։

⁵ АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3504, л. 99—101 по «Тенонид армян в Османской империи», под. ред. М. Г. Нерсисяна, М., 1982, с. 394-398.

զինաթափվեց ժանդարմների կողմից. այն ուղեկցվում էր բանտերից ազատ արձակված հանցագործներից կազմված չեթենների (ոչ կանոնավոր ջոկատների - Ս.Մ.) կողմից իրականացվող սարսափազդու դաժանություններով և բազմաթիվ սպանություններով»⁶:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին հանցագործների օգտագործման մեկ այլ տարատեսակ է նրանց ներգրավումը «Հատուկ կազմակերպության» մեջ: Հավանաբար, Բալկանյան պատերազմների շրջանում ստեղծված այս կազմակերպությունն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հիմնականում իրականացնում էր հատուկ գործողություններ՝ հետախուզություն, հակահետախուզություն, սաբոտաժի կանխում և դիվերսիաներ Կովկասում, Արաբական թերակղզում և Եգիպտոսում: Արևելյան վիլայեթների բաժանմունքի կենտրոնը գտնվում էր Էրզրումում: Այն ղեկավարում է Իթթիհատի կենտկոմի անդամ Բեհաեդդին Շաքիրը:

Դեռ մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը «Հատուկ կազմակերպությունը» սկսեց հավաքագրել քրեական հանցագործներին: Նրանցից ստեղծում էին հատուկ ջոկատներ, որոնց առաջ դրվում էր անպաշտպան բնակչությանը ոչնչացնելու խնդիր: Թուրք հեղինակ Սուատ Փարլարը գրում է. «Նույնիսկ մինչև տեղահանության մասին» օրենքի հրապարակումը «Թեշքիլաթ ի-Մահսուսան» ջոկատներ է կազմում Բալկաններից ու Կովկասից մուսուլման-ներգաղթյալ կամավորներից և ծանր հանցագործությունների համար դատապարտվածներից: Պատերազմի առաջին ամիսներին այս ստորաբաժանումների կողմից իրականացվող հարձակումները գյուղերի վրա, կռույթներն ու սպանությունները պատճառ դարձան Ստամբուլ ուղարկված որոշ բողոքների համար»⁷: 1914 թ. նոյեմբերի 25-ին «Հատուկ կազմակերպության» ղեկավարությունը Ռազմական նախարարությունից ստանում է մի փաստաթուղթ, որը տեղեկացնում էր, որ հետապնդ արևելյան վիլայեթներում վալիներն իրավունք ունեն մասնակցելու «Հատուկ Կազմակերպության» աշխատանքներին, քանի որ ընդունվում է

⁶ «Армянский Вестник», М., 1916, № 3, с. 7—10.

⁷ Suat Parlar "Osmanlı'dan Günümüze Gizli Devlet, Istanbul, 1997, s. 75; Авакян А., Геноцид 1915 г. и механизмы принятия и исполнения решений, Е., 1999, с. 83.

հատուկ օրենք, որը թույլտվություն է տալիս հանցագործների մասնակցությանը⁸:

Ռազմական նախարար Էնվերի քեռի Հալիլ փաշան՝ Կ. Պոլսի ռազմական նահանգապետը, դեռ 1914 թ. նոյեմբերի 26-ից սկսել էր Հատուկ կազմակերպության միավորներ ձևավորել՝ ներառելով բանտից ազատված հանցագործներին: Նոյեմբերի 29-ին նա հրահանգեց Իզմիրի նահանգապետին Հատուկ կազմակերպության համար բանտերից ազատ արձակել քրեական հանցագործներին:

Այն տեղի էր ունենում ներքին գործերի և արդարադատության նախարարությունների Հատուկ հանձնարարականով⁹: Երբ 1916 թ. քննարկման դրվեց բանտարկյալներին «Հատուկ կազմակերպության» մեջ ներգրավելու օրինագիծ ընդունելու հարցը, արդեն ավարտել էր իր վրա դրված հայաստանության գործառույթը: Սակայն կարիք կար հետին թվով օրինականացնել այդ քայլը: Քննարկման ժամանակ Մենատի անդամ Ահմեդ Ռիզան քննադատեց այդ օրինագծի հիմնական դրույթները՝ հայտարարելով, որ «մարդասպանները և հանցագործները չեն կարող լինել բանակի կազմում»: Սակայն Պատերազմական նախարարության մատակարարման բաժանմունքի աշխատակից գնդապետ Բեխիչը հայարտությամբ հայտարարեց, որ նախկին դատապարտյալները զինվորագրվել են ոչ թե բանակ, այլ «Հատուկ կազմակերպություն», մի կազմակերպություն, ուր ապացուցեցին, որ կարող են օգտակար լինել: Եվ այդ պատճառով նա պնդում էր, որ հանցագործները ոչ մի կերպ չէին կարող վնասակար ազդեցություն գործել բանակի, զինվորների վրա: Այնուամենայնիվ, օրինագիծը ճանաչվեց օրինական և հետագայում ընդունվեց որպես հատուկ օրենք¹⁰:

Վ. Դադրյանը իր «Հայոց ցեղասպանության պատմություն» գրքում բերում է 1918 թ. նոյեմբերի 21-ին արդարադատության նախարարին հղած «Մաքահ» թերթի բաց նամակը, որը հետաքրքրական

⁸ Takvimi Vekayi, № 3543, p. 28; Дадрян В., История армянского геноцида, Е., 2007, с. 305.

⁹ Atay F., Zeytindagi, Istanbul, 1981, p.35-36; Дадрян В., նշվ. աշխ., էջ 304:

¹⁰ Стенограммы слушаний в сенате, Третий созыв, Третья сессия, 15 заседание, 12 декабря 1916 г., с. 186-88; Дадрян В., նշվ. աշխ., էջ 304:

մանրամասնություններ է պարունակում քրեական հանցագործների հավաքագրման գործընթացի վերաբերյալ. «Դուք չէիք, որ գալիս էիք ամեն առավոտ Թալեաթի տուն, որպեսզի հրեշավոր հրամաններ ստանաք այդ ավագակապետից: Դուք չէիք, որ Իթթիհադ կուսակցության շտաբի կողմից ընդունված որոշման արդյունքում Ստամբուլի կենտրոնական բանտից ազատ արձակեցիք ամենավայրագ մարդասպաններին, որպեսզի նրանք կացնահարեն անմեղ հայերին այն նույն քաղաքների ու գյուղերի մոտակայքում, որոնց բնակիչներն էին հանդիսանում: Դուք չէիք, որ հրաման տվեցիք բանտերից նույնանման ազատման մասին գավառներում: Արդյոք Ձեր հիմնական նպատակը չէր ընտրել ամենաարյունարբու մարդասպաններին և օգտագործել նրանց ավագակալին խմբերում, ինչի իրականացման համար դուք նշանակեցիք Վերաքենիչ (ապելյացիոն) դատարանի գլխավոր դատախազին, քանի որ ռազմական նախարարը ներկայացված էր բարձրաստիճան սպայի տեսքով: Ավելին, այդ դուք չէիք, որ բժիշկ նշանակեցիք, ով պետք է հետազոտեր ընտրված դատապարտվածներին, որպեսզի որոշեր՝ արդյոք նրանք ընդունակ են դաժանության մոլուցքում ապահովել ձեր պահանջվող վայրագ սպանությունների մասշտաբը: Արդյոք Ձեր աշխատասենյակի ճիշտ ներքեում գտնվող Վերաքենիչ դատարանի այդ նույն գլխավոր դատախազի սենյակում չէր, որ տեղի էր ունենում հանցավոր ավագակալների ձեռնարկումը: Արդյոք չէր շարունակվում այս կազմակերպչական աշխատանքը մի քանի շաբաթ, որոնց ընթացքում կարելի էր տեսնել, թե ինչպես էին բանտարկվածներին բերում գլխավոր դատախազի, Քրեական դատարանի պալատի և հենց դատարանի դահլիճի մոտ գտնվող միջանցքներ»¹¹:

Հավաքագրվելով՝ մահվան այս ջոկատները դառնում էին Հատուկ կազմակերպության անդամ, դրվում նրա հրամանատարության ներքո, մեկ շաբաթյա զորավարժություն էին անցնում Ռազմական քոլեջում¹² և ուղարկվում Արեւմտյան Հայաստան: Նկարագրելով Հատուկ

¹¹ Sabah (Istanbul), 21 նոյեմբեր, 1918; ըստ Дадрян В., նշվ. աշխ., էջ 305:

¹² Dadrian V., "Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Case and Its Contemporary Legal Ramifications", Yale Journal of Law, 14 (1989), p. 274-275.

կազմակերպության իրականացրած կոտորածները՝ Հալեպի գերմանական հյուպատոս Ռյոսսերը 1915 թ. հուլիսի 27-ին Բեռլին ուղարկած զեկուցագրում հայտնում է, թե ինչպես է «(թուրքական կառավարությունը) բանտերից բաց թողել կալանավորներին և զինվորական համազգեստ հագցնելով՝ ուղարկել այն վայրերը, որտեղով պետք է անցնեին աքսորյալները»¹³: Այս դարանակալած հարձակումները, երբ ուժասպառ տեղահանվածները ենթարկվում են ավագակախմբերի հարձակման նկարագրված են մի շարք հետազոտություններում: Ջեյմս Ռիդը անդրադառնում է այս խնդրին՝ խոսելով «պարզ տեղական հարձակումների միջոցով իրականացված տոտալ պատերազմի թուրքական ավանդույթ»-ի մասին՝ իբրեւ Հայոց ցեղասպանությունը հասկանալու միջոց¹⁴:

Հատկանշական է, որ նույնիսկ թուրքական տրիբունալի վճիռներում հղում կա հանցագործների երեզրավածության մասին. «Դուկտոր Բեհաեդդին Շաքիրը ուղեորվեց Տրապիզոն, Էրզրում և մյուս վիլայեթներ Հատուկ կազմակերպության ղեկավարի պաշտոնում, որը բաղկացած էր չեթեններից և բանտերից ազատ արձակված հանցագործներից: Իր վրա վերցնելով այդ ջոկատների հրամանատարությունը՝ նա դարձավ զանգվածային սպանությունների և կոդուպուտի ողբերգական գործողությունների հեղինակ»: Մեղադրական եզրակացությունում ասվում է «...հանցագործներին բանտերից ազատ արձակելով՝ ստեղծվեց «Թեշքիլաթ-ը մահսուսեն»-ն, որն իր գաղտնի հրամաններն ու հրահանգները ստանում էր Մտամբուլում ստեղծված հատուկ կոմիտեից...»¹⁵:

Երիտթուրքերի տապալումից հետո Թուրքիայում առաջացած ժողովրդական ջոկատները՝ «Քուվայե միլլիյե, որոնք հոչակել էին պայքար երկրի անկախության համար, հիմնականում հենց Հատուկ կազմակերպության նախկին անդամներից էին կազմված»: Նույնիսկ թուրքական որոշ աղբյուրներ նշում են, որ նրանք հավաքագրվում էին

¹³ PA-AA/R14087 ըստ Վոլֆգանգ Գուստ, Հայերի Ցեղասպանությունը, 1915-1916, Ե., 2005, էջ 122:

¹⁴ St 'u' Reid J., The Concept of War and Genocidal Impulses in the Ottoman Empire, 1821-1918, Holocaust and Genocide Studies, 4 (1989), p. 177-182.

¹⁵ Հայոց ցեղասպանությունը, ըստ Երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Ե., 1988, էջ 39:

լնոներում ապաստան գտած ավագակախմբերից, դասավիթներից և բանտերից ազատ արձակված ու թալանին սովոր հանցագործներից¹⁶։ Հետագայում այս ջոկատները ներառվեցին Թուրքական Հանրապետության բանակ։

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության ամբողջ ընթացքում օգտագործվում էին բանտերից ազատ արձակված քրեական հանցագործները, ինչը լուծում էր հետեյալ խնդիրներ։

ա) Քրեական հանցագործները սպանության կատարյալ գործիք էին։ Իրենց բնույթով պատրաստ լինելով զանգվածային սպանություններ իրականացնելուն, նրանք ընդունակ էին ամեն ինչի, միայն թե բանտից ազատ արձակվեին։ Բացի ազատությունից նրանք նաև որոշակի նյութական շահույթ էին ստանում։ Կոդուպուտի հնարավորություններին գումարվում էր որոշ տեղերում հայերից բռնագրավված հարստության կեսը ստանալու պաշտոնական որոշումը¹⁷։ Սակայն բացի նյութական հետաքրքրությունից այս մարդասպանները հաճույք էին ստանում բռնություններից։ Սրա մասին իրենց հուշերում են նշում բազմաթիվ վերապրողներ¹⁸։

բ) Շատ դեպքերում նրանց մասնակցությունը այն ձգանն էր, որ խթանում էր հանրության հասարակ անդամների երգրավվումը ցեղասպանական գործողություններին, քանի որ հաղթահարվում էր առաջին սպանության բարդույթը, որից հետո ամբոխը ավելի հեշտությամբ էր մտնում այդ գործընթացի մեջ և ակտիվորեն իրականացնում կոտորածը։

գ) Հանցագործների ներգրավվածությունը մեծապես ընդգծում էր անպատժելիության այն մթնոլորտը, որը ձևավորվում էր այդ տարիներին և որը հեշտացրեց հասարակ մուսուլմանների զանգվածային մասնակցությունները սպանություններին։

դ) Հանցագործների ոչ կանոնավոր խմբերի օգտագործումը թույլ է տալու հետագայում հերքել պետության մասնակցությունը

¹⁶ Selek S., Anadolu İhtilali, Istanbul, 1987, s.121; Акчам Т., Турецкое национальное “Я” и Армянский Вопрос, М., АО “Арио-Никс”, 1995, стр.136

¹⁷ Mann M., The Dark Side of Democracy, Explaining Ethnic Cleansing, Cambridge University Press, November 1, 2004, p. 166.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 167։

զանգվածային սպանություններին և ժխտել դրա կազմակերպված լինելու փաստը:

SUREN MANUKYAN
(AGMI)

THE PROBLEM OF USAGE OF CRIMINALS IN THE
IMPLEMENTATION PROCESS
OF THE ARMENIAN GENOCIDE

The Genocide implementation makes public participation compulsory. In this regard, the most useful persons for Genocide perpetrators were people who have ability to kill and rape. In the Armenian Genocide the antisocial, marginal elements were used in "Killing Industry". Hardened criminals were released from prisons and recruited for extermination and destruction.

The released criminals were used individually as well as in a group in "Special Organization" in «Special Organization». Most importantly, the whole process process was legitimized by Special Law adopted in 1916. The Criminals were examined by medical officers, then the strongest and cruelest of them were chosen. They were clothed in military uniform and sent to the routes through which the Armenians deportees would pass. They attacked and butchered Armenians during the "Death marches."

The utilization of criminals was important as

- a) their ability to kill made them perfect killing machines
- b) they set a good example to ordinary people to give the first shot to start the mass killings
- c) they became the symbol of impunity
- d) the involvement of badly organized, disorganized bands in extermination process would conceal veil the state participation.